

SZAKOLCZAY LAJOS
Kivérzés, föld alatti álom

Csoóri Sándor költői világáról

A szülőföld és a táj mint kiterjesztett érzemeltartomány

A magyar költészet tájélménye – Petőfi Sándortól az „erdélyi triász” tagjaiig érezni ezt – az Alföldet s a Tiszát, valamint a nyújtózó fenyőt is égbe emelő, megszentelt fogalom. Bár nemegyszer viharok és a lélekben igencsak fölerősödő drámák szülője, de az örökölt (szinte paradicsomi vagy annak képzelt) terep mégis különleges színt kap ebben a megérzéskítésben. A jóság, a szeretet, a ragaszkodás, a gyermekkor mint a felnőtt életútján végigkísérő oltalom szimbolizálódik általa. Az impresszionisztikus élmény belülről jön, és ez vetítődik rá – hangulatfokozóként – a szem által befogott valóságra.

Az idealizált táj kilátójáról csaknem a szakralitásra látni – Pilinszky eme „megistenülésnek” kiváltképp tudósa –, ám van úgy, hogy a letarolt, kifosztott földrész (haza, ország) várbörtöneire. Költője válogatja, hogy mikor kinek mi adatik meg; az egyik megigazul, szenvedésélményét „egzisztencialista” angyalok kisebbitik, a másik megőrül, mert naiv? lelkesültsége folytán éteri? szabadságghitét a dübörgő valóság lánctalpasai tapodják.

Csoóri Sándor, csaták kaszabolta élete mutatja, az utóbbi álmódok közé tartozik. Érzéseinek motorja az Illyés Gyulától átörökölt, a hazát mindig magasban tartó szív.

Egy-egy szavában szinte megremeg, mintha az ország eltékozlásáért, történelmi és társadalmi sebeinkért (Mohácstól az utolsó népszavazásig jó pár ilyen volt) ő is felelős volna.

Ám a megdidergő szó, amelyben a doni tragédia hidegét ugyancsak érezni, nála – mert plebejus hite és az abból eredő igazság legyőzhetetlen – csaknem kohómeleggé változik. Legjellemzőbbje valaminő toborzó-készenlét az egymástól kényszerrel elszakított nemzetesetek – megannyi értéktartomány – összeforrasztására.

Egy életen át fújta-fújja megemelt kilátójáról – sokszor elégikus hangulatban (versek), sokszor szociografikus lételelet belénk égető *rebellis türelmetlenséggel* (*Tudósítás a toronyból*) – trombita hangú figyelmeztetőjét: ébredjetek!

Életre?, józanságra?, cselekvésre?

Önvizsgálatszerű, a személy felelősségét sem elimináló elszámolásra!

Ő sem riadozott az ilyesféle gyónástól. A hite ugyan meg-megrendülhetett – a sors fintora, hogy a társadalom gyóntatószékében (magyar átok) vele szemben sosem makulátlanok, hanem pufajkások és besúgók ültek –, ám mindvégig kitartott, időseodvén is márciusi ifjúként, 1848 és 1956 igazsága mellett.

Monográfusa, Görömbei András szerint „Csoóri Sándor nemzeti felelősségtudata Adyéhoz fogható. Ezért él sokágú életet – állandó pergőtűzben”.

De térjünk vissza a költő szülőföldélményéhez! És mindazokhoz a – Zámolyt Kubával, a gyakorta szenvedés szülte otthonosság-élményt és szeretetet az illuzórikus szabadság (tenger, Nap) jelképével összekötő – „táj-élményekhez”, „tájrekvizitumokhoz”, amelyekben – mert a lírahős *testvalóságává* váltak – egy élet megannyi fontos momentuma tükröződik.

Csoórinál Zámoly, a szülőfalu egyidejűleg az öröm és bizakodás (apa, anya, család otthonmelege), valamint a szenvedés (szegénység, betegség, háborús megpróbáltatások, az ötvenes évek kijózanító becsapottsága) hű tükre. A *parázsló fejű ló* egyrészt a gazdát és az álmodozó fiút egyként röpitő, szabadságvágyával elorozó *pegazus* szimbóluma, másrészt az összetört paraszti gazdaság, a kommunisták által megcsúfolt, rabláncra fűzött jövő jelképe.

A *kilátó* tehát lehet *arany* vagy *pokol*, szociografikus helyzetképek vagy szürrealista látomások szülője, a ki-röppent – a *Cantata profana* kiszakadásának szenvedésélményét ugyancsak megéltő – fiút még évtizedek múlva is újra és újra visszahívja.

A templom, egy körtefa, a *Virágvasárnap* című költeményben megénekelt, történelmi vonásokkal tűzdelt borhegy, az apja melletti reggeli szekérút, az üres kamra reménytelensége, a derékig meztelenül varázslata mind-mind olyan, kitörölhetetlen élmény volt számára, amely a táj „vershívó” jellegét csak erősítette, mi több, évtizedekig ébren tartotta.

S a vers hangja az idők során bármennyire változott is – lelkesedés keserű örömtüzeitől az utóbbi évek nem őszikéi, hanem *halál-versei* felé haladva –, továbbra is a táj mint *érzemeltartomány* lüktetésének mozdítója.

Több mint négy évtized előtt írdtak Török Endre eme költészetet értelmező sorai (Új Írás, 1963), de – jóllehet mostanában csontkoporsó örlésében leli kedvét és játszadozik a lírikussal a halál – ma is érvényesek: „Verseinek jó részében a katasztrófa szédületén áttör a szépség szédülete, amihez a természet, a nő és a paraszti világkép »esztétikumától« kapja az első ihletést – a másodikat pedig lelke lángolásától, amely a realitást a csoda szféráiba emeli, a csodát magában a realitásban, annak »belsejében« fedezve fel.”

A látványelem Csoórinál nem – sosem is volt – látványelem, sokkal inkább a legszűkebb földdarabon, a szülőföldön is önmagát kereső lírahős *szépségállomásainak* – ide tartozik a „szép” szenvedés is – nyílt, őszinte föltárása. Ha *confiteor* jelleggel, annál érvényesebb, mi több, megrendítőbb a lírahang. (A bűnmegvallás természetesen akkor az igazi, ha önmaga tisztításán túl van tisztességes társadalmi-közösségi fogadtatása. Erre nézvést a magyar közélet nem nagyon kényeztette el – jóllehet az író erkölcséből törvényt is szabhatott volna – a vallomástevőt.)

Ha egy fiatalkori verset (*Falusi árnyképek*) idézek, azért teszem, hogy lássuk: ebben a szülőföld-otthon-család révületben miképp idéződik meg a csoda – a valót a szürrealista, mert *álom-igaz* régiójába emelve –, a *borzalmas* csoda mint a mindenéből kifosztott apa megvertségének háborút is idéző jelkép-igazsága: „Apám riadtan alszik odabent, apám dadogó álma fáj. / Egy lófej néz az ablakán be, zabálja vasból vert sugár. / Ez a ló, ez a ló hurcolta meg a háborúban, / patkója helyén éles gránát, nyakán babéros koszorú van.”

Messze van-e innen a *Hattyúkkal ágyútűzben* – évtizedek teltek el – félelemérzete, amelyet a személyiséget csúful megtámadó hadakon túl valahol a szerbiai háború iparszerű öldöklései tettek bizonyossá? S a szürrealista „dadogó álommal” megelőlegeződik-e a Csucsá felé haladó *örök vesztes* létérzékelése – Adyt és Trianont eltakarni igyekszik a feledés cukormáza –, amely a haza vesztésén túl az őt fenyegető halálközelséget is magában foglalja?

És hol maradnak a nők, a kecsesek, édesek, akiknek tűzhányó melle a kubai tengerpart apályára-dagályára is hatással volt és az esztergomi kert kard élű sásait is simogatóvá bársonyította? És nem a *hely*, azonkívül a móríci ballada tragikus paraszt-bezártágában vergődik-e az *Iszaposó* (1965) – az író egyetlen regényének – kegyetlen hőse, Magos Mihály és az öngyilkosságba menekült leánya, Máris is? Ki hordozza a bűnt – a társadalomnak akkor is keskeny volt a válla, akár a maga szülte teher elviselésére (s minthogy Csoóri a teher egy részét rá akarta rakni, egy év szilenciumra ítéltetett) –, ki viseli a bűn súlyát, az elkövető, az őt arra készítő világ?

Ha a *Tudósítás a toronyból* (1963) szociográfiái – lírai hangjukat ugyancsak a költő vigyázta – földrajzilag pontosan körülhatárolt valóságbokrokat elevenítenek is meg, az írói általánosítással Tolna és Fejér, Somogy és Zala, Bács-Kiskun és Szolnok nem ugyanazon létérzékelés – a ló lassani pusztulása halál-szimbólum – félelmetes sarkai-e?

Zámolyra, az eszmélkedés, a szenvedésekkel erezett gyermekkori napfény terepére hány és hány *helynek* – az iskolaévek s az irodalmi indulás Pápájának, a parasztból világfit „csináló” Budapestnek, a világ elől való elvonulást, illetve a természethez való meg(vissza)érkezést

szimbolizáló Esztergomnak, az érkezőnek a dombokról értékhegyeket látató Kolozsvárnak, a napozót szabadságmámorba ringató, illetve a vidéki szegénység kontrasztját képező Havannának s az emlékezés megannyi fájó pontjának: Versailles-nak és a halottakat fehér száraz mederben görgető Donnak stb. – kell *ráépülnie*, hogy a lírahóst s annak kedélyét megmozgató érzelem-harangként mindenik *táj* ugyanazzal a lendülettel-robajjal szóljon?

Csoóri tudatos építő. Lánglelkű szabadsághívó.

A politika meglöphatta – sokszor meg is lopta –, fehér inge hiába sugallt varázserőt a gonosz eltérítésére. Legragyogóbb esszéjében, a *Tenger és diólevélben* (1977) – máig büszke vagyok arra, hogy első olvasói közt lehettem – így ír: „A modernség csak az első pillanatban volt romboló, hajmeresztő, sokkoltató. A második pillanatától kezdve már a szervesség gondolata foglalkoztatta. Megismerni mindent, ami az emberrel történt. Az emberrel, aki gótikus székesegyházat emelt és a termékenység istennőinek a szobrait faragta ki ugyanannak a szívdobogásnak a zajában.

Így jelent meg a huszadik század emberének az életében a múlt! A modern művészet és a néprajz párhuzamos kutatásai következtében egy sosem-volt emberiség-helyzetbe kerültünk bele: óriásira duzzadt múltunk támadt. Méreteit tekintve – óceáni!”

Hogy „az időbe ágyazott emberiség értéktudata, értékrendje” helyreálljon – „Picasso és mások mellett Bartók és József Attila válaszai egy új egyetemesség-eszmét fogalmaztak meg” –, a *boldogságos szenvedést* viselő gályarabnak igencsak forgatnia kellett az evezőlapátokat.

Csoóri ebben sem volt rest – forgatta.

Zsákban futás helyett vesszőfutás. Múltunk takarodói

Ha máshonnan nem, Sütő András *Nagyenyedi fügevirág* című esszéjéből tudjuk, hogy a két (sok) tűz közé került Bethlen Gábor mily fejedelmi bölcsességgel kormányozta Erdélyországot, s mentette népét egy jobb jövő reményében („...de hogy a cselekvésképtelenségben mint lehessen cselekedni, annak keserves módját – a történelmi zsákban futást – Nagyságod emelte tőkélyre”).

Sajnos, kevés ilyen alakja volt a magyar történelemnek.

A múltat faggatva a zsákban futás helyett inkább népünk vesszőfutásairól kell beszélni – mert vereségeink veresége, Mohács akarva-akaratlan ott tükröződött a doni jégpokol szorító hidegét érző katonáink szemében is –, azokról a sorsfordulókról, amelyek egy nemzetet letargiába taszítottak, ám a fölemelkedésbe vetett hitet sosem vehették el.

Az esszé, kiváltképp Csoóri művészetében az a műfaj, amelyik nem akar azonnal nyújtózni, hanem tudatosan vár – sok megfigyelést, részigazságot egymás-

hoz cementezve – a minél pontosabb, igazságmegnevezésében és költői szárnyalásában utolérhetetlen egész fokról fokra való fölépülését szorgalmazó alkalomra. Ám az „előkészületben” mint csírában is benne van – legyen az tárcanovella vagy jegyzet – az íróét égetően foglalkoztató gondolat.

Átléphetünk-e a csaknem félszáz éves, igaz, „csupán” publicisztikában megfogalmazott igazságokon – az *Új kőitáblák* 1962-ben íródott –, ha korunkra máiglan jellemzőek? „A hírügynökségek naponként megszámlálták a halottakat, mint állogató fiú a kuglibabákat, s közzétették az újságokban. Meddig lesz még megszokott, köznapi dolog a pusztítás? Meddig futkos még az emberiség a földön, megbotolva rom-városokban, s bukva, mint én, téglafalak, cementkerítések mellé, arcán a rohadó szeder mocska helyett vérrel? Meddig gyártják még a vijjogó vadászgépeket s a vállig érő gumikesztyűket?”

Remek helyzetértékelés, pedig hol voltak akkor még a törvényszerűen?, az önmagát fölزابálni igyekvő emberiség butaságából? a nagyhatalmak gazdagodását szolgáló *tili-toli játék* következményeképp? ránk törő majdani borzalmak!

Csoóri a nagyokhoz, egy Móriczhoz, egy Kosztolányihoz hasonlóan nem vetette meg az újságírást, s tulajdonképpen *írói tárcáival* – mert legszürkébb tudósításában is *költő* volt – alapozta meg későbbi nagy esszéinek, ezeknek a társadalmat és politikát egyként fölforogató-megpezsztítő írásoknak gondolatvilágát.

Ha az igazság csak szájra tett kézzel vagy a fogak közül sziszegve mondható ki, akkor a magyar esszé (Németh László, Cs. Szabó László) hagyományához hűen a szólásra jogot kapott, saját lelkiismerete által fölkorbácsolt író sosem visszakoehatik. Ha a társadalmat izgató kérdésekről – Erdélyről, az orosz megszállásról, az 1956-os magyar forradalom igazságáról, a kisebbségi sorsról stb. – kezdetben nemigen lehetett is (csupán a cenzúrát elaltató metaforikus nyelven) beszélni, arról igen, hogy miben, mely értékek által őriztethetik meg egy sokat szenvedett nép méltósága.

Korai nagy hatású írásai arról regélnek, hogy a politika által lesajnált népköltészetnek-népművészetnek is lehet esztétikája (*Szántottam gyöpöt* – 1966), és ha ebben a nép magára ismer, egy kissé már győző lehet saját sorsa alakításában. Az *Egykor elindula tizenkét kőműves* (1969) meg – Görömbei fogalmazta így – azért szemet nyitogató, mert benne az író „a népművészetben megnyilatkozó rejtett történelmet faggatja a nemzeti önismeret tisztítása érdekében”.

Íme a *szolgálatos* – sokak által megvetett – szerepben ténykedő író cselekedetei. A belőlük kicsapó láz – az övéinek felelősséggel tartozó értelmiségi zaklatottsá-

gából-megfeszítettségéből eredő állapot – nagy mértékben segíti a „veszélyeztetett” gondolat minél nagyobb körben való (csak így hatásos) kimondását.

Ha a népdal, miként mondotta volt az esszéista, a megíratlan idők lírai emlékezete, a „fölforogató” esszé minden esetben az egyenesedő gerinc záloga.

Miért olyan a drámairodalmunk, amilyen? Mert sosem mertünk sorsunkkal szembenézni, a tisztító – vagy legalábbis megtisztulást hozó – terhet mindig ledobtuk a hátunkról. „Fogyhatott, morzsolódhatott az ország, a valóság ellenében mi mindig megkerestük a fennkölt kibúvókat, a sorsra való áthárítást, vagy a jövő felől áradó vigaszokat. Akik nem keresték, kivétel nélkül a baladahősök sorsára jutottak.”

Csoóri Sándor emberiség-hitét, magyarság-eszményét, politikai krédóját lehet naivnak mondani – főképpen mert cselekedetei taktikai lépésekkel nincsenek alábástyázva –, ám főhajtást érdemel az az irtatlan – leginkább a nemzet „szétlengő” részeinek toborzásában és az értékeinkre való ráébresztésben csúcsosodó – munka, ami nélkül huzatosabb lenne a haza, és mi magunk is kisebbek volnánk.

Hogy a *balladahős* sorsa kijutott-e neki – pedig sokan ácsolták a *Nappali hold* után a keresztet –, nem tudhatni. De azt igen, hogy homályt – önismeretünk, a betegeskedésből lassan kigyógyuló nemzettest önismeretének homályát – eloszlató írásai megannyi nemes cselekedet. Ha hasznosnak nevezhető egyáltalán egy írás, akkor hasznosak is. Némelykor úgy *közeledik a szavakhoz*, hogy a fölismert igazság jéghegyei szinte megoldvadnak: „Kimondom a neveket egymás után: Sebes-Körös, Fekete-Körös. Nem a vízmorajt hallom. Az elveszített hazák csikorognak. Ady zokog a csucsai kastély ablakában.”

Számadatokkal, hűvös – tények által alátámasztott – meglátásokkal is operálhatna, de ő az esszéiben is költészetet művelve, a képek erejével szól. Látomásos szavainak innen a hallatlan ereje. Egymás után sorjázó esszé-kötetek tanúsítják (*A költő és majompofa* – 1966; *Faltól falig* – 1969; *Utazás félálomban* – 1974; *Nomád napló* – 1978; *A félig bevallott élet* – 1982; *Készülődés a számadásra* – 1987; *Nappali hold* – 1991; *Tenger és diólevél* – 1994; *Forgácsok a földön* – 2001; *Elveszett utak* – 2003; *Visszanéztem féltamból* – 2004), hogy ez a sodró erejű, a meditációt gyakran lírával beoltott beszéd milyen fontos szerepet játszik szellemi életünkben. Elsőbben azzal, hogy sokáig „titokként” kezelt – elhallgatott – „magyarság-ügyeket” világít meg, vesz górcső alá: lássék, aminek látszódnia kell!

A Kósa Ferencsel és Sára Sándorral készített filmek – a *Tízezer naptól* (1965) a *Tüske a köröm alattig* (1987), féltucatnál több van belőlük – ugyancsak ennek a szemnyitogató, sors alatti sorsot, történelem alatti történelmet, a Dózsa- és a Don-kazamatákban a vereség ellené-

re is megképzett jövőt felmutató vonulatnak darabjai. Az esszéista gyakran forgatókönyvíróként (más esetben filmnovelláíróként) veszi nyakába, csupán lelkiismeretére hagyatkozva, a történelmet. Boldog ettől a súlytól, mert mi más lehetne a vége, mint a megvilágosodás.

A *Pergőtűz* eseménytelen eseménysorát – csupán doni emlékezők ülnek a kamerával szemben – nyugodtan nevezhetjük lázadásnak. És Csoóri *A magyar apokalipszis* (1980) szerzője – ennél ragyogóbb történelmi esszét aligha olvashatni – mikor a *Pergőtűz* (1982) Sára Sándorával – ugyanazon gond, ugyanazon lélekmozdulás – karon fogva jár, mást sem cselekszik, mint a „bűntudat hóviharából” (rossz oldalon léptünk hadba, minek a reményében?) kiemel egy népet. Tisztító munkája közben nem kegyelmez egyetlen, a tragédiáért felelős személynek sem. „Ma már világos, hogy Horthyék úgy szerettek volna kisiklani egy hamis szövetségből, hogy hamiskodva egy másikkal cseréljék föl. A németek öléből igyekeztek átmászni a cselédlányként kezelt magyar nép ölébe.”

Tiszta hang, ami a doni *fehér nász* tragédiáját még döbbenetesebbé teszi.

Erkölcsei revíziót!; Eltemetetlen gondok a Duna-tájon; Az ötvenhatos forradalom és a magyar áfium; Autóval át a városon; Csucsá hanyatlása; A demokrácia háborúja – esszécímek, sorsok, önéletrajzi hevületű igazságszólások kisebbségben és többségben, határainkon kívül és bent.

Bent a politika poklában és – robbanó gyutacsaként – bent a szívben.

Aki igazi ellenállóként, besúgók hadától kísérve, gondolkodásmódokat ütköztetett, s más és más világlátások közt volt összekötő kapocs, előkészítője – egyik szellemi tábornoka – a rendszerváltásnak, politikai bakafántoskodók céltáblája lett.

A későbbi megkeseredésének ez is oka.

A lakitelki sátron, amelynek Csoóri egyik cölöpverője volt, átfújt valami *balettcipős*, az alapítók (igaz, a népi írótól örökölt) bakancsát előbb cukormázzal bekenő, majd mindeniket kiebrudaló „izgalom”. Esszéitélet, erkölcs, haza mit se számít, ha a színen – Lászlóffy Aladár-i szóval – áttipeg egy fehér kakas.

Ám a *múlt*, hogy visszatérjünk a korábban idézett képhez, nem csupán politika, közélet, társadalmiasság, sunyik és még sunyibbak cselszövésein álmélkodó kíváncsi akarat, hanem egybelátott tudás is.

Irodalom, művészet, művelődés, szociográfia, történelem.

Haza és erkölcs.

Alázattal végzett szolgálat, a közjót mindig fókuszban tartó cselekedet.

És forradalom, izmusok harca. A *bartóki modell* jegyében fogant, az *új egyetemesség* eszméjét szem

előtt tartó – létérzékelésünket a Németh László-i Duna-táji tejttestvérség gondolatától Picasso tűznyelvet fűvő, haragos bikáiig feszítő – világlátás; amelynek – noha sosem záratik ki a hagyomány – valaminő fölforrósult, izgatott szabadságküzdelmekben acélozódó modernség az alapja.

Mikor Csoóri, a szabadságdalnok képzeletünk kilátóján múltunk takarodóit fújja, nem búcsúztat valmit, hanem harsány trombitahangon a jövőt hívja, a megszületendőt élteti.

Én-képek hajnaltól alkonyatig

Babitsi szóval: csak ő bír versének hőse lenni, ezért beleköltözik a tájba, otthont keres magának a történelemben, fészket – a megnyugvás és lázadás – fészket a természetben, tüskeágyat a politikában.

Az örök kamasz attól örök kamasz, hogy hiszi – korai lelkesültsége és naivitása természetesen jócskán változni fog –, ő van mindenben: fűben, fában, istenségben.

Az ő szívdobogását kottázza a faluja templomtornyán és a katedrálisok homlokán *csörömpölő* óra – mily rút az idő, össze kellene törni! –, az ő idegrendszere az *gyógyító* háló, amellyel – csak rájuk kell teríteni – Kossuth, Petőfi, Széchenyi, a piacon bolyongó Bibó és a várfalakra kiálló Illyés, a mindannyiuk eszméje, erkölce, hazaszeretete könnyen befogható.

Egy lepke szívárványteste vagy a megismerhetetlen s ezért öslényként mindannyiunkat izgató kozmosz érrendszere és csontváza, mert mindenség-mértan, ugyanolyan erővel izgatja. A szépségmámorba, minthogy az égzengésen is átüt a tücsök ciripelése, éppúgy bele akar halni, mint a megemészthetetlen ügyek (nemzettestvéreink közös hazából való kiakolbólitása) iránt érzett véghetetlen szégyenbe.

Azt gondolja, ha szeme sugarával körülöleli a tájat – „Petőfi tekintete még mindig ott van az Alföldön, József Attilaé pedig a külvároson” –, az nemcsak az ő – szegénységének, szerelmének, a rokoni ridegségnek és az anya szívjóóságának – terrénuma lesz, hanem mindannyiunké. Mi másból állhatna is a költő varázslata! Ha a Zámoly környéki dombokat a történelem háborús karókkal: kiegészített tankok égbe meredő roncsaival ültette tele, ami kikel belőlük – legyen *virág*!

Parancs, szükségszerűség, reneszánsz öröm?

A Petőfi lelkesültségét köpenyként viselő fiatal – én-képet rajzoló lírikusként? a világra csodálkozó parasztfilozófusként? – hamar *Az abszurdítások zöld mohájára* téved. De ez az a, nem keskeny ösvény, hanem széles országút, amin elégikus bolyongással, fejét a szürreali-

tás (álomkép-kozmosz) felhőibe fúrva a kíváncsi megbizonyosodhatik arról, hogy a stációk kilométerkövei megannyi világítótorony. Akár aforisztikus bölselem is származhatik közelségükből.

„A gondolat nem erkölcsi, hanem természeti jelenség. A világ keresi benne önmaga képét. A változó világ a változó képét. A teljességet ostromló elmék azért is lógtak ki mindig és mindenütt az erkölcs kezeslábasából. Szókratész is és Dante is, Hieronymus Bosch és Villon is, Baudelaire és Ady is.”

És Csoóri Sándor kilógott-e?

Nem föltétlen *most* szükséges a válasz.

De az igen, hogy versvillanásainak cserepeiből – fél évszázada fed tetőt a lírai szorgosság – összerakhatóvá válják a hiteles arckép. A *kert* – érzésünk kertje, a történelem kertje, a megcsalottság kertje, az indákkal befont – a lírai ént állandóan menekülésre készítő – valóság.

A kritika sokszor leírta, hogy a költő *lírai énje* mily szoros barátságban van a természettel, hogy mennyire kötődik – látomásait innen is erősítve – a füvekhez, fákhoz, virágokhoz, madarakhoz, a jegenyék zöld szökőkútjaihoz, s ahhoz a vékony – az erdei tisztáson és a bensőben egyként megvillanó – *sávhoz*, amelyen aranyfácánok szálldestak az erdő kapuján és a Nap és a Hold szinte örömkatonaként meneteltek.

A képfantázia csak jóval később fog „modern verset” szülni – s ez a modernség akkor sem szúr, vág, mint egy Nagy László- vagy Juhász Ferenc-vers, hanem a zámolyi fűtorony-szekér bivalyai helyébe Dali pillangóit fogja –, de a készülődő költőben „a létezés transzcendenciáját és örömet” már jól észrevehetően észlelni.

Csoóri két monográfiusa, Kiss Ferenc és Görömbei András is idézi azt a megvilágosító pillanatot, amikor – itt már igencsak érik a költő – a természeti kép a lélek legmélyének krónikása. Igaz, hogy némi babitsi visszhanggal (Kiss), pedig a zámolyi poéta ekkor még Petőfi búvkörében él, de az eredeti látást: a Kronoszban megbúvó gyötrelmet fölöttébb tudatosítva.

*Idő, idő, te nyíló, csukódó szem,
úgy jártam roppant pilláid alatt,
mint ahogy hamvas zöld mohában járnak
tölgyerdő mélyén fűrgé bogarak.*

Az időről és az ifjúságról

Hová lett Kronosz égető tekintete? Az *öntanúsító, önelemző jelleg* – a világ bármikor újrakölthető – vezetett-e a *bartóki szintézishez*, amikor az új helyébe lépő még újabb valóságos aknamezőre viszi „a jövő szökevényét”.

S ezt az addig ismeretlen földrészt az idő múlásával nem csupán a valóságos háborúk (a Balkán vérgőzös zavarodottsága és a nagyhatalmak gyújtotta keleti tüzek) tették kibírhatatlanná, már szinte elviselhetetlenné, hanem a madár csőrével (esztétikus megjelenés) kopogtató halál is.

Szinte a kezdetekkor Csoórinál a rigó csőre már *csont-koporsó* volt. Végtelenbe fúródó véglegesség.

S ez rétegződött tovább – az *Anyám fekete rózsá*, klasszikus, *életisméltó* gyásztól a zummogó méhrajok vitte szarajevói csecsemők koporsójáig és a véres csontokat csókolgató szőlőhegyi seregélyekig s megvénült sasokig (*Zavarodott séta a szülőföldön*), majd még tovább a naponta végzett halálgyakorlatig (*Késő, kórházi óra*).

A veszteség, az én- és hazavesztés – a betegségben megtántorgó test és a történelmi nyavalyákban kivért haza – mind-mind elégségesek arra, hogy elkomoruljon az ítélkező: „Nagyvárad, Csucsá, rétek és hegyek, / Ady két nagy szeme mindegyik útkanyarban / az arcomig jön s nézi: élek-e, / vagy a halál rohan-e bennem öntudatlan? // Minden nap erre nagypénteki nap, ácsszög és eset / végső kivérzés, földalatti álmom, / de hús-vét hős fénye sehol, csak az emlékezet // meg a rekettyék gyásza főtt a Királyhágón. / Kő, kő, és dermedt ércmezők a szívben – / Vezet még út tovább vagy már csak állok itten?”

Elégikus hangulatú a búcsúzó *én-képe*, a lírikust nem csupán a „csöndes tériszony”, hanem a betegséggel sürűn jelentkező elmúlás-érzet is fojtogatja.

Mítoszi képimádatában, képösszevonásaiban nyomon lehetne követni a Nap és a Hold útját, a bibliai meghatározókat, a *hó* mint szikrázó fehérség, mint kijózanító pillanat, mint a történelemben megmerült halál szimbólum-variációit.

A köd – nincs előle futás – már csaknem a senki (semmi) földjére költözött.

A kritika azt ugyancsak nyugtázta, hogy az utóbbi másfél évtized Csoóri költészetének olyan karakterét rajzolta ki – a sugallatos címek (*Hattyúkkal, ágyútűzben* – 1994, 95; *Ha volna életem* – 1996; *Csöndes tériszony* – 2001; *Futás a ködben* – 2005) drámai állapotot revelálnak –, amelyben a személyes sors, összes tragikus felhangjával, és a közösségi sors, minden drámájával, egy a reformnemzedékhez modernül visszacsatoló és az avantgárd lét(megvonó) kísérleteiig előre merészkedő karakteres szellemet mutat.

A koromsötétet a költő, megborzongtató módon, úgy rakja tele emlékképekkel – a távolban sikló vonat halott anyja parázssal megtömött vasalójára emlékeztet (*Hangok az éjszaka mögül*) –, *hogy közelít az Örök Forráshoz*.